

«DEVONU LUG‘ATI-T-TURK» MATNIDAGI HARAKAT BELGILARI VA TURKIY SO‘ZLARNING O‘QILISHI MASALASI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14184089>

Qosimjon Sodiqov,
filologiya fanlari doktori, professor (O‘zbekiston)

Qisqa anglami:

Mahmud Koshg‘ariy «Devonu lug‘ati-t-turk» asarining qo‘lyozmasida ayrim o‘rinlarda muayyan harf ustiga va ostiga biryo‘la ikki harakat belgisi: fathā va kasra yoki ḍamma va kasra qo‘yib ketilgan. Bugina emas, bir so‘zning o‘zi biryo‘la ikki xil harf bilan ham yozilgan o‘rinlar ham bor. Harfiy ishoratlarning bunday tarzda qo‘yib ketilgani, bir so‘zning ikki xil yozilgani bejiz emas. Ushbu so‘zlar eski turkiy tilda ikki xil talaffuz qilingan; lug‘atchi so‘zning yozma adabiy tildagi ko‘rinishi bilan bir qatorda, uning boshqa bir talaffuzi, shevalardagi fonetik variantini ham ko‘zda tutgan.

Ushbu maqolada lingvistik lug‘atlarda ikki xil harakat belgilari va harflarning biryo‘la qo‘sha qollanishiga tayanib, ularning fonetik vazifasi, eski turkiy so‘zlarning o‘qilishi va fonetik transformatsiya masalalari to‘grisida fikr yuritiladi.

Tayanch so‘zlar va birikmalar: eski turkiy til, qo‘lyozma, turkiy so‘zlar, harakat belgilari, fonetik transformatsiya, harf, tovush, harf va tovush munosabati, so‘zning fonetik variantlari, so‘zning shevadagi shakli.

Краткое содержание:

В тексте рукописи «Диван лугат ат-турк» Махмуда Кашгарского, в соответствии с правилами тюркского правописания, некоторые буквы сопровождаются двоякими диакритическими знаками: fathā и kesra или же ḍamma и kesra. Кроме этого, некоторые слова отображены разными буквами. Эти факты, зафиксированные в словаре, не являются случайными. И связаны с тем, что составитель, наряду с письменно-литературными формами слов, использовал разные фонетические варианты этих форм, а также их диалектные соответствия.

В данной статье раскрываются причины указанных фактов, вопросы их фонетической интерпретации и трансформации.

Ключевые слова и словосочетания: старотюркский язык, манускрипт, тюркские слова, диакритические знаки, фонетическая интерпретация и

трансформация, буква, звук, соотношение буквы и звука, фонетический вариант слова, диалектное произношение слов.

Summary:

In the text of the manuscript «Divan lugat at-Turk» by Mahmud Kashgari, in accordance with the rules of Turkic spelling, some letters are accompanied by double diacretic signs: fatha and kesra or damma and kesra. In addition, some words are displayed with different letters. These facts recorded in the dictionary are not accidental. And they are connected with the fact that the compiler, along with written literary forms of words, used different phonetic variants of these forms, as well as their dialect correspondences.

This article reveals the reasons for these facts, issues of their phonetic interpretation and transformation.

Key words and phrases: Old Turkic language, manuscript, Turkic words, diacritics, phonetic interpretation and transformation, letter, sound, letter-sound relationship, phonetic version of a word, dialect pronunciation of words.

Soʻzboshi

Ulugʻ tilshunos Mahmud Koshgʻariy (*Maḥmūd bin-al-Ḥusayn bin-Muḥammad al-Kāshgarī*) qalamiga tegishli «Turk soʻzlari devoni kitobi» [«*Kitābu dīvāni luyāti-t-turki*»] turkiy tilshunoslikning bizga maʼlum boʻlgan ilk yirik, shuning bilan birga, tengi yoʻq yodgorligidir. Asar *dīvān* atalganining sababi, unda turkiy soʻzlar muayyan izchilikda, qoidasi bilan keltirilganidadir. Yana oʻrta asrlar turkiy kitobchiligidagi yirik asarlarni *kitāb* [yaʼni «asar; kitob»] deb atash rusum boʻlib, bu narsa ularning sarlavhasida ham aks etgan. Muallif turkiy kitobchilik anʼanasini yaxshi bilgan va oʻz asarini *kitāb* degan (MK.1a).

Oʻz zamonida asar arablarga, qolaversa, arab tili orqali Sharq Gʻarb ilm ahliga qadimgi turklarning tili, madaniyati, tarixi toʻgʻrisida toʻliq xabar beruvchi qomusiy kitob sifatida yaratilgan.

Fanda «Devonu lugʻati-t-turk» asarining bitta qoʻlyozmasi maʼlum, u ham bolsa, ilkin emas, keyingi davrga tegishli. Uni Muhammad bin-Abu Bakr Damashqiy otli kotib Shomda hijriy 664 yil, shavval oyining yigirma yettinchi kuni (=milodiy 1266 yil avgustining birinchisida), oʻzi yozishiga qaraganda, Mahmud Koshgʻariy oʻz qoʻli bilan yozgan qoʻlyozmadan koʻchirib tugallagan (TCД.760–761). Ushbu nodir qoʻlyozma hozir Istanbuldagi Millat kutubxonasida (Millet Genel Kütüphanesi. Kayıt No. Ar. 4189) saqlanmoqda (*qoʻlyozmaning tavsifiga qarang: DLT.xxxvi–xlii*).

Qo'lyozma 320 varaqli (639 sahifadan iborat). Har betiga o'n yetti qatordan qilib matn bitilgan. Xati chiroyli, nasxda. Aytarli butun boshli matn qorada; oradagi bob va fasllarning sarlavhasi, boshlanishda turkiy misollar, shuningdek, sarlavha qilib berilgan harflar qizilda. Ba'zi sarlavhalar to'q qorada ajratib yozilgan. Matn bo'ylab turkiy misollar qorada yozilib, ustiga qizil chiziq tortib qo'yilibdi.

To'g'ri o'qilishini ta'minlash uchun turkiy o'rnaklarga harakat belgilari izchil qo'yib ketilgan. So'z-maqolalar o'trasi nuqtali yaproqsimon belgi bilan, to'rtlik-o'rnaklarning qatorlari esa doirachalar bilan ajratilgan.

«Devonu lug'ati-t-turk» asari qoraxoniylar davri turkiy tilining, turkiy lug'atchiligining ajoyib kashfiyoti. Ushbu asari bilan olim turkiy leksikografiya ilmining tamal toshini qo'yish bilan birga, ushbu sohani yuqori bosqichga olib chiqdi. Qolaversa, Mahmud Koshg'ariy turkiy tilshunoslik rivojigagina emas, Sharq tilshunosligi, xususan, lug'atshunosligiga ham ulkan hissa qo'shgan olimlardan.

Asar turkiy tilshunoslikning yirik tarixiy grammatikasi, shuning bilan birga, qomusiy yodgorligi hamdir. Asarda turkiy tillar ilk bor arab tilshunosligi metodologiyasi doirasida bayon qilingan. Kitobning ilmiy qiymati, muallifning yutuqlari shularning o'zi bilan cheklanmaydi. Ta'kidlamoq kerak, olim turkiy so'zlarning tuzilishi, tilning o'ziga xosligini inobatga olib, lug'at tuzishning o'ziga yarasha yangi bir usulini ishlab chiqdi. Shuning bilan u lug'atchilik amaliyotida katta kashfiyot qildi. Yutuqlaridan yana biri, asarda eski turkiy tillarning lug'at boyligi etnolingvistik, lingvomadaniy, qiyosiy-tipologik yo'nalishlarda tadqiq etilgan.

Yana bir jihati, muallif turkiy o'rnaklarni keltirishda arab alifbosi asosidagi eski turkiy yozuvning bor imkoniyatini ishga solib, so'zlarning talaffuzi, fonetik-fonologik xususiyatini to'liq aks ettirishga erishgan.

Turkiy so'zlarning fonetik-fonologik transformatsiyasi

Ba'zi ilmiy tadqiqotlarda, qo'lyozmada turkiy o'rnaklarning yozilishida xatolar ko'p; uni turkiy tilni yaxshi bilmagan kishi ko'chirgan, degan qarashlarni ham o'qib qolamiz. Bunday qarashlarga butkul qo'shilib bo'lmaydi. Aksincha, kotib eski turkiyni juda yaxshi bilgan, o'zi ham turkiylardan ekani aniq (buni kotibning asarga bitgan so'zboshisidan ham bilsa bo'ladi). Matn qunt bilan ko'chirilgan, bilimli va malakali xattotning ishi bu. Aftidan, bitguchi asarni ko'chirib bo'lgandan keyin ham, turkiy o'rnaklarni qayta-qayta ko'rib chiqqan ko'rinadi; tuzatish kiritilgan o'rinlar ham bor. Xattot hatto eski uyg'ur xatini ham yaxshi bilgan, deya olamiz: bir-ikki o'rinda yozgan misollari juda chiroyli; har kimsa ham bunday yoza olmaydi uyg'ur xatini. Alloh rahmat qilsin u kishini, qo'lyozmani ko'chirishda uzoq ishlagani, ancha ter to'kkani bilinib turibdi.

Eng muhimi, qo'lyozmada turkiy so'zlarning to'g'ri o'qilishini ta'minlash uchun ularga turli diakritik belgilar (harakatlar) izchil qo'yib borilgan. Ushbu grafik ishoratlar so'zlar talaffuzini, ularning to'g'ri o'qilishini aniqlashda qo'l keladi, qo'lyozma qadrini yanada oshiradi.

Shu o'rinda matn imlosi, turkiy so'zlarga qo'yib ketilgan diakritik belgilar bilan bog'liq bir xususiyatga e'tibor qaratmoqchimiz. Qizig'i shundaki, qo'lyozmada ayrim o'rinlarda muayyan harf ustiga va ostiga biryo'la ikki harakat belgisi: *fatha* va *kasra* yoki *damma* va *kasra* qo'yib ketilgan. Bugina emas, bir so'zning o'zi biryo'la ikki xil harf bilan yozilgan o'rinlar ham bor (*qarang*: DJT.7–9; TCD.12–15).

«Devonu lug'ati-t-turk»ning hozirgi zamon nashrlarida, qo'lyozmadagisini yanglish sanab, ulardan biri qabul qilinayotir. Lug'atda berilgan so'zlarning bir xilligini saqlash, o'quvchining ko'pda chalg'imasligi uchun bu yaxshidir. Lekin qo'lyozmada so'zga berib ketilgan ikkinchi ishoratning ma'nisi nima? Muallif nimaga ishora qilmoqda buning bilan? Bizningcha, harfiy ishoratlarning bunday tarzda qo'yib ketilgani, bir so'zning ikki xil yozilgani bejiz emas. Chamasi, ushbu so'zlar ikki xil talaffuz qilingan; muallif so'zning yozma adabiy tildagi ko'rinishi bilan bir qatorda, uning boshqa bir shakli, shevalardagi fonetik variantini ham ko'zda tutgan chog'i. Matnda turli harakatlar aralash ishlatilganining sababi ham shu. Qo'lyozmani ko'chirish chog'ida kotib yanglishgan emas.

Endi buni misollarda ko'rib chiqamiz.

Birinchisi, bir harfga biryo'la fatha va kasra belgilarining qo'yilish holati.

So'z boshida *alif* harfiga *fatha* va *kasra* belgisi qo'yilgan. Bu ishorat ikki xil vazifani o'taydi. Birinchisi, u ingichka [e] tovushining ifodasi bo'lib, bir so'zni ikki xil – unday ham, bunday ham yozish mumkinligiga ishora qiladi. Masalan: *ewäk* (أَفَاكْ / أَفَاكْ) – «shoshqaloq», *ewäk er* (أَفَاكْ أَرْ / أَفَاكْ أَرْ) – «shoshqaloq kishi». Yoki yana: *eliük* (أَلُوكْ / أَلُوكْ) – «masxara; hazil» (MK.37a).

Ikkinchisi, yo'g'on o'zakli so'zlarda ushbu ishora bir so'zning [a] bilan ham, [i] bilan ham talaffuz etilganini anglatadi. Buning misoli: *atünču / iünču nän* (أَتْنُجُو / إَتْنُجُو) – «tashlangan, otilgan narsa» (MK.40a).

tašiqti («tashqari chiqdi») so'zini yozishda so'z boshidagi *ta* harfiga biryo'la ham *fatha*, ham *kasra* belgisi qo'yib ketilgan. Shunga ko'ra, bu so'zni *tašiqti* hamda *tüšiqti* shakllarida o'qish mumkin bo'ladi. Mana misoli:

er ewdin tašiqti / tüšiqti (أَرْ أَفْدِنْ تَشَقْتِي / تَشَقْتِي) – «kishi uydan tashqari chiqdi» (MK.163b).

taš so'zining [i] li variant hozirgi ayrim turkiy tillarda ham saqlangan. Jumladan, turk tilida *tış* so'zining [d]-lashgan varianti keng qo'llanadi: «tashqari chiqdi»ni turklar *dışarıya çıktı / dışarı çıktı* deydi; yoki *Dış İşler Bakanlığı* – «Tashqi ishlar vazirligi» degani; yoki havo yo'llarida: «ichki yo'llar» – *iç hatlar*, «tashqi yo'llar»

esa *dış hatlar* bo‘ladi. Yana chog‘ishtiring, Xorazm toponimlaridan: *İcānqala* – «ichki qal’a» degani; *Dišanqala* – «tashqi qal’a», ya’ni «shahardan tasqaridagi o‘rda».

Bir harfga biryo‘la damma va kasra belgilarining qo‘yilish holati. Bunda *damma* lisi so‘zning lablangan [u], [ü], [o], [ö] tovushlari bilan, *kasra* lisi esa [i] yoki [i] bilan o‘qilishiga ishora qiladi. Bularning misoli:

ol anī eliklādi / elüklādi (أَلْ أُنَى إِلْكَلَادَى / أَلْ أُنَى إِلْكَلَادَى) – «u uni masxara qildi, mazah qildi». Buning kelasi zamon shakli va masdari: *eliklär / elüklär* (أَلْكَلَارْ / أَلْكَلَارْ), *eliklāmāk / elüklāmāk* (أَلْكَلَامَاكْ / أَلْكَلَامَاكْ) (MK.78a).

Yoki yana:

ol bu aşy čiwkünländi / čiwkinländi (أَلْ بُو أَشْیْ جِچْكَئَلْنَدَى / جِچْكَئَلْنَدَى) – «u bu ovqatni badanni yengillatadigan, badanga foydali deb bildi». Buning kelasi zamon shakli va masdari: *čiwkünlänür / čiwkinlänür* (جِچْكَئَلْنُورْ / جِچْكَئَلْنُورْ), *čiwkünlänmāk / čiwkinlänmāk* (جِچْكَئَلْنَمَاكْ / جِچْكَئَلْنَمَاكْ) (MK.203a).

öñük / öñik (أَنْكُكْ / أَنْكُكْ) – «popuk; yostiqlarning ipaklik quloqlari, bog‘ichlari» (MK.40b).

turuy / turüy (تُرُغْ / تُرُغْ) – «tog‘lardagi qal’a; turar joy» (MK.94a).

sīruq / suruq (سِرُقْ / سِرُقْ) – «chodirning ustuni» (MK.96b).

Matnda bir harf ustiga ostin-ustun *fatha* va *damma* belgilarini qo‘yish holati ham uchraydi. Masalan, *tat* so‘zini yozishda so‘z boshidagi *tā* harfining ustiga *fatha* va *damma* qo‘yilgan. Bu ishora ushbu so‘zning [a] bilan ham, [u] bilan ham talaffuz qilinganini anglatadi:

tat / tut (تَتْ / تَتْ) – qilich va pichoqlar ustida paydo boladigan zang (MK.204a).

Yana bir e’tiborli jihati, ayrim o‘rinlarda muayyan bir so‘z ikkita harf bilan ham yozilgan. Masalan, *qoy* so‘zi tushum kelishigida kelganda *yā* harfining ustiga *nūn* ning nuqtasini qo‘yib, undan keyin *damma* belgisi qo‘yilgan. Shunga ko‘ra, ushbu so‘zni *qoy* va *qon* shakllarida o‘qish mumkin:

ol qoyuy / qonuy özüklādi (أَلْ قُوَيْغْ / قُوَيْغْ أَرْكَلَادَى) – «u qo‘yning o‘q tomirini kesdi» (MK.77b);

ol qoyuy / qonuy baturdī (أَلْ قُوَيْغْ / قُوَيْغْ بَاتُرْدَى) – «u qo‘yni bog‘latdi» (MK.265a);

er qonuy / qoyuy soydī (أَرْ قُوَيْغْ / قُوَيْغْ سَيْدَى) – «kishi qo‘y terisini shildi» (MK.276b);

er qonuy / qoyuy sadī (أَرْ قُوَيْغْ / قُوَيْغْ سَادَى) – «kishi qo‘yni sanadi» (MK.277b).

Eski turkiy shevalarda bunday so‘zlarning ikki xil ishlatilishini Mahmud Koshg‘ariyning o‘zi ham alohida ta’kidlab o‘tgan. Jumladan, *butaq* so‘ziga izoh berar ekan, yozadi: *butaq / butiq* (بُتُقْ / بُتُقْ) – «butoq»; bir shevada. Bu so‘zdagi *tā* harfining *fatha* li o‘qiladigan turi bo‘lganidek, *kasra* li o‘qiladigan turi ham bor [ya’ni *butiq* (بُتُقْ) va *butaq* (بُتُقْ) tarzidagi talaffuzlari] (MK.95a).

Yoki yana:

sarqiyiq / *sarqiniq* (سَرْقِيْق / سَرْقِيْق) – «har narsaning ichi». Muallifning ta'kidlashicha, bu soʻzning *nūn* bilan yoziladigan *sarqiniq* (سَرْقِيْق) shakli ham bor (MK.262a).

Mahmud Koshgʻariy oʻz davridagi turkiy tillarni ikkiga ajratadi: biri, barcha turkiy qavmlar uchun tushunarli boʻlgan, rasmiy ishlarda va yozma adabiyotda qoʻllanuvchi, oʻtmish yozma til anʼanalarini saqlab kelayotgan qoraxoniylar davri yozma-adabiy tili, buni muallif «turkcha» (تُرْكِيَّة) atamasi bilan bir qatorda «xoqoniya turkchasi» (*at-turkiyyatu-l-xāqāniyya*) deb ham atagan edi: «Shahar oʻrtasida turuvchilar xoqoniy turkchasida (بِالتُّرْكِيَّةِ الْخَاقَانِيَّةِ) soʻzlaydilar» deb yozadi u (ТЦД.40). Muhimi shundaki, buni «turk tili» atamasining oʻrnida ishlatgan.

Olim asar davomida oʻz davri yetakchi dialektlarini (sharqiy dialektlarni) umumlashtirib «turk tili», qolganlarini esa oʻz otlari (oʻgʻuzcha, qipchoqcha va b.) bilan atagan. Lugʻatga asos qilib yozma adabiy tilda qoʻllanuvchi soʻzlar olingan. Lialektal leksika esa ana shu lugʻat qatlami tevaragida, unga chogʻishtirib boriladi (Содиқов 2020,191).

Matn davomida bir harfga qoʻyilgan harakatlar soʻzning har turli talaffuzi, shevalardagi oʻziga xosligi, tovush oʻzgarishlari amal qilganini koʻrsatadi.

Shunga koʻra, eski turkiy tilning unlilar tizimida quyidagi fonetik hodisalar amal qilgan:

[a] > [i] hodisasi:

aylinč / *ilīnč yol* (أَيْلِنْج / اِيلِنْجُ يُول) – «qingʻir-qiyshiq yoʻl, tekis boʻlmagan yoʻl». Har bir notekis narsaga ham shu soʻz qoʻllanadi (MK.40a).

atīnču / *itīnču nāy* (أَتِنْجُو / اِتِنْجُونَانِك) – «tashlangan, otilgan narsa» (MK.40a).

adašliq / *adišliq* (أَدَشْلِقُ / اِدَشْلِقُ) – «sodiqlik; samimiylik» (MK.43b).

čaydam / *čiydam* (جَيْدَم / جَيْدَم) – uyga toʻshaladigan, yomgʻirga qarshi yopinchiq qilinadigan bir turli yengil namat (MK.261b).

saričya / *siričya* (سَرْجَعَا / سِرْجَعَا) – «chigirtka». Unga oʻxshatilib, «zaif kishi»ga ham *saričya* / *siričya er* (سَرْجَعَا / سِرْجَعَا اَر) deyiladi (MK.123a).

er ewdin tašiqtī / *tīšiqtī* (أَرُ أَفْدِنْ تَشِيقْتِي / تَشِيقْتِي) – «kishi uydan tashqari chiqdi»; *tašiqtī* / *tīšiqtī* (تَشِيقْتِي / تَشِيقْتِي) yagʻmo, tuxsi, qipchoq, yabaqu va baʼzi turkman urugʻlari tilidadir. Koʻpchilik turklar *čiqti* (چَقْتِي) deydi. (Buning kelasi zamoni va masdari): *tašiqar* / *tīšiqar* (تَشِيقَار / تَشِيقَار), *tašiqmaq* / *tīšiqmaq* (تَشِيقْمَاق / تَشِيقْمَاق) (MK.163b–164a).

kiši meniñ birlä taliqdi / *tīliqdi* (كِيْشِي مَنِكْ بِرْ لَا تَلْفِيْدِي / تَلْفِيْدِي) – «kiši men bilan soʻzlashdi, mendan maʼlumot soʻradi»; *ol er esiz taliqti* / *tīliqti* (أَلْ اَرُ ايسز تَلْفِيْتِي / تَلْفِيْتِي) – «uning yomonligi tillarga tushdi; yomonligi kishilar gʻashiga sabab boʻldi». Birinchisi oʻgʻuzlar soʻzidir. Turklar bu soʻzni bilmaydilar. (Buning kelasi zamoni va masdari): *taliqar* / *tīliqar* (تَلْقَار / تَلْقَار), *taliqmaq* / *tīliqmaq* (تَلْقَمَاق / تَلْقَمَاق) (MK.163b).

[a] > [u] hodisasi:

uδmaq / uδmuq (أُذْمَقُ / أُذْمُقُ) – «ergashuvchi; yollangan kishi» (MK.31b).

[ä] > [i] hodisasi:

teräklik / teriklik (تِرَكْلِيكُ / تِرَكْلِيكُ) – «terakzor, terak o‘sadigan yer». Jarangli *kāf* (ya’ni [g]) bilan (بَالْكَافِ الرِّكِيكَةِ) tugaganda ega ma’nosida qo‘llanadi (MK.127b).

bekmäs / bekmis (بَكْمَسُنْ / بَكْمِسُنْ) – «shinni» (o‘g‘uzcha) (MK.116a).

Maqolda (shunday kelgan): **Tewäy / tewi yük kötürsä, qamıç yemä kötürür** (تَفَّيْ / تَفَّيْ يَكُ كُتْرَسَا فَمِجْ يَمَا كُتْرُرْ). Ma’nosi: «Hamma yukni ko‘targan tuya cho‘michni ham ko‘taradi» (MK.153b).

[e] > [i] hodisasi:

elänč / ilänč (الْنَجْ / الْنَجْ) – maslahat beruvchi kishining maslahatida yanglishlik ma’lum bo‘lgach, uni ayblash (MK.40a).

ewäk / iwäk er (اِفَاكُ / اِفَاكُ اَرْ) – «shoshqaloq kishi» (MK.37a).

elük / ilük (الُّوَكُ / الُّوَكُ) – «masxara; hazil» (MK.37a).

ertä / irtä (اِرْتَا / اِرْتَا) – «erta, tong, sahar vaqti» (MK.37b).

elri / ilri (الْرِى / الْرِى) – echki bolasining terisi; bir *dāl* orttirib, **eldiri / ildiri** (الْدِرِى / الْدِرِى) ham deyiladi (MK.38b).

ketmän / kitmän (كَيْتْمَانُ / كَيْتْمَانُ) – «ketmon; yer chopadigan uskuna» (MK.112a).

[e] > [ö] hodisasi:

er etmāk / ötmāk sirkākū mandī (اَرْ اَتْمَاكُ / اَرْ اَتْمَاكُ سِرْكَا مَنْدِي) – «kishi nonni sirkaga surdi, buladi» (MK.140a).

[e] > [ö] yoki [e] // [ö] hodisasi turkiy yozma yodgorliklarda keng uchraydi. Chog‘ishtiring: *esrük* (SD.463) // *ösruk* (SD.459) – «sarxush»; yoki «Qutadg‘u bilig»da: *etmāk* – «non» (QBN.97b,5) // Navoiy asarlarida: *ötmāk* – «non» (NMb.37a,15). Yoki yana: *tuz-ötmāk* – «tuz-non» (NMb.48a,24).

Mirzo Mehdixon o‘zining «Sangloh» lug‘atida urg‘ulashicha, turkchada «non»ni *etmāk* yoki *ötmāk* deyilgan. So‘zning ushbu variantlari lug‘atda shunday izohlanadi:

etmāk (اَتْمَاكُ) – «*sukūn* li *tā* va *fathā* li *mīm* bilan» (besukūn-e tā va fath-e mīm) aytilgan;

ötmāk (اَوْتْمَاكُ) esa «*ḍamma* li *alif* bilan» (beḍamm-e alif) aytilgan (Sang.85a).

[i] > [e] hodisasi:

ilärsük / elärsük (اِلْرُسُكُ / اِلْرُسُكُ) – «ishton bog‘i» (MK.44a)

[i] > [ü] hodisasi:

böktir / böktür (بُكْتِرْ / بُكْتِرْ) – tog‘lardagi baland-past yer (MK.115a).

[i] > [a] hodisasi:

quš säqirdi / saqirdi (قُشْ سَقِرْدِي / سَقِرْدِي) – «qush chug‘ur-chug‘ur qilib sayradi» (MK.155b);

[ö] > [i] hodisasi:

öñük / öñik (أُنْكُكْ / أُنْكِكْ) – «popuk; yostiqlarning ipaklik quloqlari, bog‘ichlari» (MK.40b).

[u] > [i] hodisasi:

qusyač / qışyač (قُسْغَاچْ / قِشْغَاچْ) – kichkina qora jonivor, kishini tishlaydi (o‘g‘uzcha) (MK.115a).

Maqolda (shunday kelgan): **Ermägükä bulüt / bulut yük bolur** (أَرْمَگُؤْگَا بُلُتْ / بُلُتْ) – «Yalqovga bulut soyasi ham yuk bo‘ladi» (MK.41a).

kün tuysuy / tuysiy (كُونْ تُغْسُيْ / تُغْسُيْ) – «kunchiqar; Sharq» (MK.117a).

oʻyurşuq / oʻyırşuq (أُغْرَشُقْ / أُغْرَشُقْ) – «urchuq»; ip yigiradigan charx dugini tutib turadigan ayrili cho‘p-chalmak (MK.43a).

uyulmuq / uyulmıq (أُغْلُمُقْ / أُغْلُمُقْ) – ustiga to‘sin qo‘yish uchun tik turg‘azilgan yog‘och (MK.43a).

suyayu / siyayu (سُيَاغُو / سِيَاغُو) – xo‘rozlar oyog‘idagi pix (MK.261a).

bıldur / bildir (بِلْدُرْ / بِلْدُرْ) – «bultur, o‘tgan yil» (MK.115a).

ewkä suqru / siqru kirdim (أَقْگَا سُقْرُو / سِقْرُو كِرْدِمْ) – «uyga ruxsatsiz kirdim» (MK.106a).

tutma / titma (تُتْمَا / تِتْمَا) – «sandiq» (MK.109a).

bu er-ol işiy anutyan / anıtyan (بُو اَرْ اَلْ اِشِیغْ اَنُتْغَانْ / اَنُتْغَانْ) – «bu, ishga yaxshi hozirlanadigan kishidir» (MK.45a).

böz çuylandi / çiylandi (بُؤزْ چُغْلَنْدِي / چُغْلَنْدِي) – «bo‘z va boshqa matolar o‘lchandi» (MK.266b).

[ü] > [i] hodisasi:

men anı üdärdim / idärdim (مَنْ اَنِ اُنْدِرْدِمْ / اِنْدِرْدِمْ) – «men uning izidan bordim». (Buning kelasi zamon shakli va masdari): **üdärür-men / idärür-men** (اُدَارُورْمَنْ / اِدَارُورْمَنْ), **üdärmäk / idärmäk** (اُدَرْمَاکْ / اِدَرْمَاکْ) (MK.49b).

erük / erik (أَرُکْ / أَرُکْ) – terini oshlaydigan har bir narsa; **teri erüklädi / eriklädi** (تَرِي اَرُگْلَادِي / اَرُگْلَادِي) – «terini oshladi» (MK.24b).

üçgül / üçgil (أُجْگُلْ / أُجْگِلْ) – «uchburchak; uch bo‘lak; uch qirrali narsa» (MK.33a).

Lab uyg‘unligining kuchsizlanishi natijasida lablangan unlilarning lablanmagan unlilarga o‘zgarishi. Misollar:

oʻyurluy / oʻyurlıy iş (أُغْرُلُيْ / أُغْرُلُيْ اِشْ) – «o‘z vaqtida, mahalida bo‘lgan ish» (MK.42b).

azuqlıy / azıqlıy er (أَزُقْلُيْ / أَزُقْلُيْ اَرْ) – «ozig‘i bor er». Maqolda (shunday kelgan): **Azuqlıy / azıqlıy aruq armas** (أَزُقْلُيْ / أَزُقْلُيْ اَرُقْ اَرْمَاسْ). Ma‘nosi: «Ozig‘i bor er safarda tolmaydi, charchamaydi» (MK.43a).

azuqliq / azıqliq (أَزُقْلُيْ / أَزُقْلُيْ) – «oziqliq, ovqat» (MK.43b).

bu nāḡ-ol tutḡi ṡḡḡlgān / ṡḡḡlgān (بُو نَانَكْ اَلْ تُتْجِي اَكْلَاَنَ / اَكْلَاَنَ) – «bu, doim uyuladigan narsadir» (MK.45b).

Maqolda (shunday kelgan): *Tayḡan yṡḡrṡkṡn / yṡḡrṡkin tilkṡ sewmās* (تَيْعَانُ / يُكْرُكُنْ / يُكْرُكُنْ تَيْلْكَوَسَقْمَاسْ). Ma'nosi: «Tulki yugurik tozini sevmaydi» (MK.261a).

Undoshlar tizimida quyidagi fonetik hodisalar kuzatiladi:

[n] > [y] hodisasi:

ol qoyuḡ / qonuḡ quyqaladī (اَلْ قُوَيْغُ / قُوَيْغُ قُوَيْقَالَدِي) – «u qo'y terisini qaynoq suvda tozaladi; teri tukdan butunlay tozalandi» (MK.261a).

sarqiyiq / sarqiniq (سَرْقِيَقْ / سَرْقِيَقْ) – «har qanday narsaning ichi». Bu so'zning *nūn* bilan *sarqiniq* (سَرْقِيَقْ) shakli ham bor (MK.262a).

Yuqoridagi misollardan Mahmud Koshg'ariy turkiy o'rnaklarni berishda so'zlarning fonetik variantlari, ularning shevalardagi talaffuz shakllariga alohida urg'u bergani ko'rinib turibdi. Ushbu tovush hodisalarini u turli grafik vositalar, ishoratlar bilan aniq va ixcham ko'rinishda o'z lug'atida aks ettira olgan. Shunga ko'ra, turkiy o'rnaklarni o'qiganda, ayniqsa, asarning ilmiy nashrlarini yaratishda ularning ikkala shakli ham e'tiborga olinmog'i kerak.

Lug'atchilik tarixida shunga o'xshash holatlar uchrab turadi. Jumladan, Mirzo Mehdixon tuzgan «Sangloh» lug'atining qo'lyozmasida bir qator so'zlar bir paytda ikki xil harf bilan berilgan: unda *qāf* bilan tugagan so'zlar ketidan *ḡayn* harfi ham yozib qo'yilgan. Demak, bunday holatda so'zning ikki xil o'qilishiga ishora qilinayotir: *balalamaḡ / balalamaḡ* (بالالاماق غ) (Sang.196b,6); *buzmaḡ / buzmaḡ* (بوزماق غ) (Sang.207a,9); *boyuzlatmaḡ / boyuzlatmaḡ* (بوغوزلاتماق غ) (Sang.211b,9) singari.

Hoshiyadagi kiritmalar va matn to'liqligi masalasi

Yana bir jihati, «Devonu lig'ati-t-turk»ning qo'lyozmasida ko'p o'rinda hoshiyaga ham yonboshlatib misol va jumlar yosib qo'yilibdi (MK.: 15a,b, 16a, 18a, 20b, 24a, 58b, 66a, 75b, 80b, 87a, 95b, 110a, 114b, 123a, 128b, 144a,b, 147a, 152b, 160b, 161b, 165a, 171a, 173b, 183b, 186a,b, 190a, 193a, 197b, 200b, 203b, 205a, 212a, 213a,b, 214a, 215b, 217b, 222b, 274b, 289b, 292a, 295a betlarda). Bularni tasodifan tushib qolgan, ustidan o'qish chog'ida tuzatib chiqilgan, deb bo'lmaydi. To'g'ri, bunday yerlari ham bor: matnda tasodifan tushib qolgan ayrim so'zlar hoshiyaga ham chiqarib qo'yilgan. Yoki sahifa yakuniga sig'may qolgan bir-ikki so'z hoshiyaga qiyalatib yozib qo'yilgan.

Masalan: *oyuṡdī* (ya'ni qovunni chaqmoqlashdi) so'zi keltirilar ekan, ma'nosi misil bilan ochiqlangan. Biroq, bu fe'lning kelasi zamon va masdar shakllari – *oyuṡur* va *oyuṡmaq* so'zlari, joy yetmagani uchun, sahifaning oxiriga qiyalatib kiritib qo'yilgan (MK.69a).

Yoki: *enüçlädi* («davoladi») fe'lining ma'nosi ochiqqlangan yerda ham uning kelasi zamon va masdar shakli – *enüçlär* va *enüçlämək* so'zlari sahifaning oxiriga qiyalatib kiritib qo'yilgan (MK.76a).

Lekin, biz so'z yuritayotganimiz yozuvlar lug'atning butun boshli so'z-maqolalari yoki yirik jumladir. Ularni yo'l-yo'lakay unutib qoldirib, keyin qo'shib qo'yiluvu mumkin emas.

Masalan: To'rt harfli fe'llar bobida o'rtasi va oxiri *sukūn* li bo'lgan so'zlar bo'limida *ettürdi* fe'li keltirilgan. Uning bir ma'nosiga shunday misol berilgan: *ol meniñ işim ettürdi* deydlar, «u mening ishimni tuzatishga buyurdi» degani. Muhimi shundaki, ushbu so'zning boshqa bir ma'nosiga keltirilgan misol hoshiyaga bitilib, belgi bilan yuqoridagi matnga ulab qo'yilgan.

Mana o'sha misol: *ol etük ettürdi* deydlar, «u maxsini, etikni va boshqa narsalarni yamashga buyurdi» degani. (Buning kelasi zamon shakli va masdari): *ettürür ettürmək* (MK.58b).

Yoki: besh harflilarning *muḍā'af* bobida *igläldi* («og'ridi, kasallandi»), *emläldi* («emlandi, davolandi») so'z-maqolalari keltirilgan. Biroq *imläldi* so'z-maqolasi hoshiyaga yozilib, belgi bilan ularning yakuniga kiritib qo'yilgan. Mana o'sha so'z-maqola:

kişi imläldi deydlar, bu «kishi ko'z qiri va boshqa harakat bilan imlandi» deganidir. (Buning kelasi zamoni va masdari): *imläläür, imlälmäk* (MK.75b).

Buning singari qo'shimcha matnlar keyinchalik boshqa olimlar tarafidan to'ldirilgan deb ham bo'lmaydi: tili, xat uslubi bir. Demak, hoshiyadagi yozuvlarni kotibning o'zi keyinchalik asarning boshqa bir qo'lyozmasidan olib to'ldirgani oydinlashadi.

Taxminimizcha, kotib ushbu qo'lyozmani ko'chirish jarayonida uning ikki qo'lyozma nusxasiga tayangan ko'rinadi. Boshda u asarni bir qo'lyozma bo'yicha to'liq ko'chirib chiqqan. Qo'lyozmani ko'chirib tugatgach, uning qo'liga asarning boshqa bir eski va burungiga qaraganda to'liqroq nuxxasi tushib qolgan. Bu nusxa, harqalay, uning o'zi asar yakunida ta'kidlaganidek, lug'at egasi o'z qo'li bilan tuzgan ilkin qo'lyozma bo'lui kerak. Kotib ana shu ilkin qo'lyozmaga tayanib, o'zi ko'chirgan matn ustidan qayta ko'rib, burungisida uchramagan, tushib qolgan o'rnlarni ana shu yangi topilgan nusxadan olib, hoshiyalarga yozib chiqqan (ДЖТ.9; ТСД.15–16). Hatto, bir harfga qo'yilgan ikki xil diakritik belgini ham ko'proq o'sha, o'zi ta'kidlagan, muallif nusxasiga tayanib qo'yib chiqqan bo'lui ham mumkin. Bular masalaning bir tarafi.

Yuqorida aytilgan mulohazalar boshqa bir to'xtamga ham olib keladi. Kotib Muhammad bin-Abu Bakr Damashqiy foydalangan ikkita qo'lyozmani asarning ikki xil varianti desa ham bo'ladi. Damashqiy ko'chirgan qo'lyozmaga kiritilgan

qo'shimcha jummalarga (bu o'rinda hoshiyaga bitilgan matnlar ko'zda tutilayotir) qaraganda, ularning orasida farq bor. Chamasi, muallif asarni yozib tugatgach, undan nusxalar ko'chirilgan. Oradan bir muddat o'tib, asarni to'ldirish, matnga qo'shimchalar kiritishga ehtiyoj tug'ilgan. Natijada asarning yangi bir varianti ham yuzaga kelgan chog'i. Mahmud Koshg'ariy o'z qo'li bilan yozgan qo'lyozma ularning to'lig'i va qayta ishlangan varianti edi. Damashqiy ham ana shu nusxadan olib, o'zi ko'chirgan matniga qo'shimchalar kiritgan. Shunday qilib, «Devonu lug'ati-t-turk»ning fanga taniqli, hozircha yolg'iz sanalayotgan ishonchli qo'lyozmasi yaratildi.

Tuganchi

Mahmud Koshg'ariy turkiy fonetika va fonologiyaning o'tkir bilimdoni, o'z davrining buyuk fonetistlaridan edi. U arab xatini turkiy tilga birinchilardan bo'lib tatbiq etgan, arab xati asosidagi turkiy yozuvning imlo qoidalarini ishlab chiqqan, uning ilmiy asoslarini bayon etgan olim. Mahmud Koshg'ariy tarafidan ishlab chiqilgan va amaliyotga joriy qilingan yozuv prinsiplari yuzyillar osha to XX yuzyilning boshlariga qadar aytarli o'zgarishsiz ishlatildi. Turkiy tillar tarixida to'qqiz asrdan ortiqroq davr mobaynida yaratilgan arab yozuvi asosidagi matnchilik amaliyoti ana shu an'anaga suyanagan.

Qadimgi xalq maqollari, xalq dostonlari va qoshiqlaridan olingan uzindilar, iboralar, ko'plab misollar, shuningdek, sheva materiallari asar uchun manba bo'lib xizmat qilgan. Ishda so'z ma'nosini ochiqlash maqsadida tarixiy va etnografik ma'lumotlar, so'z bilan bog'liq rivoyatlar ham keltiriladi.

Yana bir jihati, «Devonu lug'ati-t-turk»da turkiy so'zlar, o'rni bilan, fonetik va fonologik, leksik-semantik, morfologik, stilistik, ba'zan etimologik jihatdan ham tahlil etilgan. Buning singari xususiyatiga ko'ra o'tmishda yaratilgan lug'atlar orasida turkshunoslikdagina emas, butun sharq leksikografiyasi, lug'atshunosligida unga tenglashadigani topilmaydi.

«Devonu lug'ati-t-turk» qo'lyozmasida ayrim o'rinlarda muayyan harf ustiga va ostiga biryo'la ikki xil harakat belgisi: *fatha* va *kasra* yoki *damma* va *kasra* qo'yib ketilgani, hatto bir so'zning o'zi biryo'la ikki xil harf bilan yozilgani bejiz emas. Ushbu so'zlar ikki xil talaffuz qilingan; muallif so'zning yozma adabiy tildagi ko'rinishi bilan bir qatorda, uning boshqa bir talaffuzi, shevalardagi fonetik variantini ham ko'zda tutgan. Matnda bir paytda turli harakatlar birga ishlatilganining sababi ham shunda. Qo'lyozmani ko'chirish chog'ida kotib ham yanglishgan emas. Matn qunt bilan ko'chirilgan, bilimli va malakali xattotning ishi bu. Aftidan, bitigchi asarni ko'chirish jarayonida turkiy o'rnaklarni qayta-qayta ko'rib chiqqan ko'rinadi; matnda tuzatish kiritilgan o'rinlar ham bor.

Fikrimizcha, kotib ushbu qo'lyozmani ko'chirishda asarning ikki qo'lyozma nusxasiga tayangan. Boshda u asarni bir qo'lyozmadan olib, to'liq ko'chirib chiqqan. Qo'lyozmani ko'chirib bo'lgach, uning qo'liga asarning boshqa bir eski, burungisiga qaraganda to'liqroq nusxasi kelib tushgan. Bitigchi ana shu nusxaga tayanib, o'zi ko'chirgan matn ustidan qayta ko'rib, burungisida uchramagan, tushib qolgan o'rinlarni ana shu nusxadan o'lib, hoshiyalarga yozib chiqqan ko'rinadi. Shuning o'zidanoq asarning bizgacha yetib kelmagan yana ikki nusxasi bo'lgani ayon; hozir fanga tanilgan to'liq qo'lyozma esa uning uchinchi nusxasidir. Bulardan tashqari, asarning yana qancha nusxasi bo'lgani biz uchun yashirin. Lekin ochiq ayta olamizki, Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'ati-t-turk» asari ilk va o'rta asrlar tilshunosligida dovrug' qozongan va uning qo'lyozmalari ham keng tarqalgan edi.

Asar fanga ma'lum bo'lgandan buyon, o'tgan yuzyil oralig'ida tekstologiyada, xususan, uning o'girma nashrlarini yaratish borasida o'zgarishlar, siljishlar yuz berdi. Asarning ilk nashlari bilan hozirgilari o'rtasida sezilarli farq bor: matn bir, lekin unga yondashuv prinsiplari turlicha; keyingilarida turkologiyada erishilgan so'nggi yutuqlar, bilim kishilarining asar tili, qoraxoniylar davri yozma adabiy tili va shevalariga bo'lgan yangicha yondashuvlarini kuzatish mumkin. Nashrlar borgan sayin o'sha davr tilini o'zida aniqroq aks ettira boshladi. Asardagi turkcha matnlarni transkripsiya yoki transliteratsiyaga o'girish, so'zlar va jumlarlar ma'nosini ochiqlash, maqol va she'riy uzindilarni talqin qilish borasida o'ziga xos qarashlar, yangi-yangi talqinlar yuzaga chiqmoqda. Kezi kelganda, devon tekstologiyasi borasidagi ishlar ham mukammallasha borayotganini ham tan olmoq kerak.

FOYDALANILGAN YOZMA MANBALAR VA ILMIY ASARLAR:

MK – *Kaşgarlı Mahmud*. *Dīvānū Lūgati't-Türk*. Tıpkıbasım / Facsimile. – Ankara, 1990.

DLT – *Kâşgarlı Mahnud*. *Dīvānu Lugâti't-Türk*. Giriş – Metin – Çeviri – Notlar – Dizin. Hazırlayanlar: A.B. Ercilasun – Z. Akkoyunlu. – Ankara, 2014.

ДЛТ – *Маҳмуд Кошғарий*. *Девону луғати-т-турк* [Туркий сўзлар девони]. Нашрга тайёрловчи Қ. Содиқов. – Тошкент, 2017.

ТСД – *Маҳмуд Кошғарий*. Туркий сўзлар девони [*Dīvānu luḡāti-t-türk*]. Нашрга тайёрловчи Қ. Содиқов. – Истанбул, 2021.

QBN – «Qutadg'u bilig»ning Namangan (Farg'ona) nusxasi: O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining Sharqshunoslik instituti, 1809 ko'rsatkichli qo'lyozma. *Yusuf Has Hacib*. *Kutadgu Bilig*. B. Fergana Nūshası (Tıpkıbasım). – Ankara, 2015.

NMb – «Nasoyimu-l-muhabbat»: Fransiya Milliy kutubxonasida saqlanayotgan Suppl. Turc. 316 / 1513 ko'rsatkichli Navoiy kulliyotida (22b–154a).

Sang. – Mirzo Mehdixonning «Sangloh» lug'ati qo'lyozmasi: Fransiya Milliy kutubxonasi: Suppl. Turc. 1000.

SD – Mevlâna Sekkâkî divanı. Hazırlayan K. Eraslan. – Ankara, 1999.

Содиқов 2020 – *Содиқов Қ*. Эски ўзбек ёзма адабий тили. – Тошкент, 2020.

